

ՄԻ ՔԱՆԻ ՕՐ

ՍԻՒՆԻՔՈՒՄ ԵՒ ԱՐՑԱՒՈՒՄ

Բ. *)

Հայաստանի մակերևոյթը ծածկուած է անթիւ լեռնագօտիններով ու ձորերով: Քար ու հողից կազմուած այդ կնճիռների լաբիւրինթոսում դժուար է որոշ ուղղութիւն և կանոնաւորութիւն գտնել, եթէ չզեկավարուել գետերի ընթացքով: Արցախն ու Սիւնիքն էլ պատած են խիտ և խճճուած կնճիռներով, որոնցից ամենահսկայականը ընկած է Կուր և Արաքս գետերի միջև, սկիզբն առնելով Սեանայ լճի հարաւարեւելեան անկիւնից: Արցախ-Սիւնիքեան այդ գալարուն և հսկայ լեռնագօտու ձիւնապատ գագաթների ծերպերում և խուլ ծմակներում սկիզբ են առնում մի կողմից Կուր գետի մեզ ծանօթ բազուկները—Թարթառ, Խաչէն և Պարգար—և միւս կողմից՝ Արաքսի ձախակողմեան բազուկներից Հաքարին և Որոտնը: Այդ լեռնագօտու հիւսիսային լանջի վրայ է մեր տեսած Թլթու-Ջուրը:

Պարիվեր ճանապարհը իսկոյն հասցնում է մեզ կայարանից լեռնագօտու կոհակաւոր ողնին (хребетъ): Մի տնկած սիւն իր ցուցանակով մեզ իմացնում է որ դուրս ենք գալիս Շուշու գաւառից և մտնում Զանգեզուրի սահմանները:

Ճանապարհից աջ և ձախ երևում են լեռնագօտու

*) Տես «Մուրճ», № 9.

ամենամերձաւոր գաղաթիւները՝ Սարքաբան և Սաղսաղանը, որոնք պահապանների նման հսկում են Արցախից Սիւնիք տանող ուղին: Չնայած որ յուրիս ամիսն է, այդ գաղաթիւների խորշերում դեռ սպիտակին են տալիս ձիւնի շերտեր: Ճանապարհի այդ ամենաբարձր կէտից փռւում են մեր առաջ Սիւնեաց աշխարհի մերձաւոր ձորերն ու լեռները, ներկայացնելով կանանչ կոհակների մի ամբողջ ծով: Անտառների կանանչ սաղարթը հեռուից սեւին է տալիս. զարմանալի չէ որ այդ երկիրն խուժած թաթարական ցեղերը տուին նրան Ղարաջաղ (սև բաղ) անունը:

Սակայն ինչ հիմունքով այդ լեռնագօտին Արցախի և Սիւնիքի սահման համարել և ոչ նրանից քսան վերստ հարաւարեւմուտք գտնուող Հաքարի դետը: Եթէ ի նկատի առնենք որ հնում շինուած ճանապարհները չկային պէտք է չափազանց դժուարանց լինէր այդ լեռնագօտին, մինչդեռ յայտնի է որ հայը հնում գիտէր հըսկայական և ամուր կամուրջներ շինել. մի գործ որ նրա աչքում եկեղեցի կառուցանելու չափ հոգու վարձք էր: Այսօր էլ դուք ժողովրդի բերնից կը լսէք «հենց իմացիր եկեղեցի կամ կամուրջ ես շինում» խօսքերը, երբ նա մի բան թախանձանքով խնդրում է ձեզնից: Բացի այդ, լեռնագօտին աւելի է կլիմայական տարբերութիւն մտցնում իր հակառակ լանջերում, քան դետը իր երկու ավերում: Հետեւաբար, թող մեր հնադէտները այնքան էլ չվրդովուեն եթէ բռնազբօսիկ տրոհում ենք մտցնում Արցախի և Սիւնիքի մէջ. չմոռանանք որ ժողովուրդն էլ այդ կէտում մեզ հետ համամիտ է. «սարի էն ղօլը» արցախեցու բերնում նշանակում է Զանգեզուրը...

* * *

Լեռնագօտու ողնից զառիվայր օձապտոյտ ճանապարհ ձգւում է մի խոր ձորի հիւսիսային լանջով: Զո-

րի յատակում հոսում է Հաբարի գետի վտակներից մէկը։ Այն ամբողջ կանաչ տարածութիւնը, որ փռուած է այժմ մեր առաջ՝ Ղարաղշլաղ հայկական մեծ գիւղի հողերն են. վարում են, ցանում, հնձում հայ ժրաշան աշխատողները և առիւծի բաժին տալիս իրանց վաստակից դատարկապորտ բէգերին. թաթար նուաճողների շառաւիղներից են դրանք և այժմ օրէնքով շարունակում են տիրել մի ժամանակ բռնի ուժով խլած վայրերին։ Բէգական տիրողոսներով մահմէդական բռնակալների նախնիները այժմ «աղնուական» դասակարգ են կազմել և օգտուում են այն հանգամանքից, որ Անդրկովկասում դեռ չի իրագործւում գիւղացիական հողաբաժինների յետգնման օրէնքը։ Բայց արտօնեալ դրութիւնը չի արգելում որ ընտանեկան բաժանումը և բէգական ծուլութիւնը տընտեսապէս քայքայեն այդ «աղնուականներին» և դրանցից շատերին դարձնեն սովորական թուրք «փահլաներ»։ Կարիքի երկաթէ օրէնքը ստիպում է տգէտ բէգերին ապրուստ հայթհայթելու համար բրիչ ու բահ բռնել այն ձեռներում, որ ըստերևոյթին ստեղծուած էին որսորդական բաղէներ պահելու...

Գուցէ մի այդպիսի բէգ էր այն «փահլան», որ մեր կառքը մօտենալիս հաւաքեց իր բահն ու բրիչը ճանապարհից, ուր նա բանում էր, և մի կողմ քաշուելով դիմեց մեզ.

— Աղա, նեա՛ թազա խաբար։— Նա նոր տեղեկութիւն էր հարցնում ռուս-ճապոնական պատերազմի մասին...

Մի քանի վերստ անց, մի դուքանի առջև մի խումբ էր երևում. հայ և թուրք գիւղացիներ էին, չորապատուած սպառազէն ռուս զինուորներով։ Այդ կալանաւորները զոյգ-զոյգ շղթայուած էին ձեռներից, որպէսդի չիախչեն։ Բանից դուրս եկաւ որ անպասպորտների մի «էտապ» էր այդ ուղղակի Բագուից։

Մերձակայ գիւղական մի քանի խրճիթներից դուրս էին թափուել հայ կանաք իրանց բնորոշ հագուստ-

ներով և ստրալանջից կարեկցութեամբ նայում էին ճանապարհով քայլող այդ կալանաւորներին, որոնք սաստիկ քաշուում էին, կարծես ուզում էին մի կերպ հասկացնել թէ իրանք յանցաւորներ, չարագործներ չեն:

—Ի՞նչ են արել այդ խեղճերը,—հարցրեց մի պառաւ մեր կառապանից:

—Առանց պաշտօրաւ քնեացաւ ըն Բագու, պոլիցան փռնաւ ա ետ ըլարկալ,—եղաւ պատասխանը:

Առաջի անգամից անհասկանալի էր թւում գիւղացիների այդչափ անփութութիւնը. չէ որ պասպօրտը տրուում է ձրի, էլ ինչո՞ւ չվերցնել տանուտէրից և այնպէս գնալ քաղաք աշխատանքի: Բայց... բանը հէնց այդ «բայցի» մէջ է. այն գիւղացին, որի վրայ տուրքի ապառիկներ կան՝ չի ստանում անցաթուղթ: Եւ ահա ստեղծւում է մի անել գրութիւն. անցաթուղթ ստանալու համար նա պէտք է իր վրայ մնացած հարկերը վճարի. իսկ վճարելու համար պէտք է պանդխտի այդ էլ առանց անցաթղթի չի թոյլ տրւում: Եւ միակ ելքը մնում է՝ գնալ առանց անցաթղթի, այն յոստով որ աննկատելի կը մնայ այնտեղ և մի քիչ դրամ վաստակելով յետ կը գայ և իր պարտքերը կը վճարէ: Յոյսը մեծ մասամբ ի դերեւ է ելնում, և... «էտապով» յետ են ուղարկւում իր ծննդավայրը ոտքով, չղթալակալ:

* * *

Ահա և Հաքարին իր վճիտ, փրփրագէղ ալիքներով: Մենք անցնում ենք նրա ամենածանծաղ հունով, բայց և այնպէս ջուրը քիչ է մնում թափուի կառքի մէջ: Գետի լայն հովտից ճանապարհը սկսում է դարիվեր քարձրանալ, որսմուրտ անցնելով թթենիի և կեռասենիի պուրակների կալքով: Մենք պէտք է կտրենք մի ամբողջ լեռնադաշտ, որ ընկած է Հաքարիի և նրա աջ բազուկ՝ Զարդղ գետի միջև: Անտառապառ լան-

ջերի փոխարէն մեզ շրջապատում են վարելահողեր, պտղատու ծառերի պուրակներ:

Միքանի ժամ անց իջնում ենք և Զաբըղի հովիտը, անցնում նրա փռւած, բաժան-բաժան եղած ջրերով, առանց կամուրջի: Հները մեր երկրում գիտէին կամուրջներ շինել, իսկ ճանապարհները թողնել Աստծու կամքին. այժմ ընդհակառակն է կատարւում. տեղ-տեղ ճանապարհներ շինում են այդ խուլ գաւառական անկիւններում, իսկ կամուրջների կառուցումը համարւում է շռայլութիւն:

Զաբըղի հովտից դարձեալ վերելք և մեր առաջ ընդարձակ լեռնադաշտ մինչև Որոտ գետի ձախակողմեան բազուկ՝ Կորիսի գետը:

Այդ ընդարձակ լեռնադաշտի վրայ գտնւում են միքանի մեծ գիւղեր զուտ հայ ազգաբնակութեամբ. դրանցից մէկը մեր ճանապարհի վրայ է և կոչւում է Տեղ, իսկ ուսմանը թուրքերից աղաւաղած Դըղ անունն են ընդունել: Այդտեղից մինչև Կորիս 20 վերստ է:

Մօտ 500 տնից բաղկացած այս գիւղի մէջ երեւում են երկյարկանի և պատշգամբաւոր տներ. ունի տարրական ուսումնարան: Պատահում են և բրդական տարազով մարդիկ և կանայք: Այտեքում տեսնում էք կատարելագործուած երկաթէ գութաններ: Զկարծէք թէ Գիւղատնտեսական Ընկերութեան կամ կոկարդաւոր ագրոնոմների ջանքերով են մտել այդ գութանները գիւղացիական տնտեսութեան մէջ. ոչ, կեանքի նիւթական պահանջներում գիւղացին սովորել է ինքն իր գլխի ճարը տեսնել, որովհետեւ շատ երկար նա պէտք է սպասի որ բիւրոկրատիական մեխանիզմը շարժուելով իրան էլ հասնի: Աւելի անմխիթարական է գիւղացու վերաբերմունքը դէպի ոչ նիւթական, այլ մօրալպահանջները. նրա մտաւոր զարգացումը, օրինակ, այն վիճակի մէջ չէ, որ տըպագրական խօսքը նրա համար պահանջ լինի: Գիւղերում այժմեան դպրոցական ուսուցիչներն էլ մեծ մասամբ տեղական ժողովրդից կտրուած պաշտօնեաներ են: Կողմնակից

լինելով «բնական մեթոդին», որով դասաւանդութիւնից իսպառ հեռացւում է մայրենի լեզուն, հազիւ թէ այդ գործիչները նպաստեն ընթերցասիրութեան: Դպրոցներին կից չկան գրադարաններ, ընթերցարաններ, չեն կազմակերպւում դասախօսութիւններ: Մի խօսքով սկզբնական դպրոցը չի կատարում այն դերը, որ յատուկ է նրան, օրինակ, գեմստվոյական նահանգներում:

Աւելի ևս մեծ է Խնձորեսկ գիւղը, որ չի երևում ճանապարհից և ընկած է լեռնադաշտի հարաւային մասում: Այդ գիւղը ունի աւելի քան 600 տուն, մօտ 4200 բնակիչներով. ասում են՝ կան մի քան տասնեակ հազար դրամադուխ ունեցող գիւղացիներ. Բագուից ներմուծուել են շուայութեան իրերը և մոզային հետեւելու պահանջներն անգամ, սակայն ամբողջ գիւղում չի ստացւում մի օրինակ «Մուրճ». երեւի աւելի բախտաւոր չեն օրաթերթերը: Պարզ է որ մօրալ, մտաւոր պահանջները թմրած վիճակի մէջ են. դրանց զարթեցնելու համար հարկաւոր են հասարակական ոյժերի աւելի ազատ դործադրութիւն յօգուտ ժողովրդի մտաւորականութեան և կրթական հաստատութիւնների աւելի սերտ կապակցութիւն տեղական պայմանների հետ. մի խօսքով այն, ինչ այնքան դեղեցիկ կերպով ձեւակերպեց ներքին դործոց նոր մինիստրը, շեշտելով կառավարութեան վստահութեան մասին դէպի ինքնավարական մարմինները և բարեացակամ վերաբերմունքը դէպի ազգաբնակչութեան կարիքները:

*
* *
*

Այնքան քիչ անցուդարձ անողներ են պատահում ճանապարհին որ մարդ առանձին հետաքրքրութեամբ է աչք դարձնում հեռւում երևցող փոշու ամենամի ամպի վրայ: Մեր մօտով սրընթաց անցաւ պոստային սայլակառքակցիզառու պաշտօնեաներով. այդ ոռւս մարդիկ իրանց պարտականութիւնների շնորհիւ ստիպուած են մուտք

գործել ամենախուլ անկիւններն անգամ և շփուել խաւար գիւղացիների հետ, որոնց մէջ դեռ ևս կենդանի են պարսկական բեթիմի աւանդութիւնները, յաճախ իրանց իրաւունքների անգիտակ դիւղացիները համակերպւում են դրանց բացարձակապէս ապօրէն պահանջներին: Ինձ մի վստահելի ակննատես, օրինակ, պատմում էր հետեւալ գէպը, որ պատահել էր հէնց միջանի օր առաջ մի հայ գիւղում—Գիւղի հրապարակում ձիուց իջնում է մի սպառազինուած ակցիղառու և գոռոզաբար հրամայում մօտը կանգնած գիւղացուն.

—Էյ, բռնիր ձիուս սանձը—Գիւղացին բռնում է, սակայն պատկառանքով և խոնարհութեամբ յայտնում է.

—Այա, ես գործ ունեմ, պէտք է գնամ:

Ակցիղառուն իսկոյն բռնկւում է այդ «ընդդիմադրութիւնից» և սկսում մտրակել գիւղացուն, ամենմի հարուածի հետ հայհոյանքների տարաւի թափելով խեղճի գլխին և որբան մեծ համբերութեամբ է տանում նա այդ բոլորը.—այնքան կատաղի է դառնում յարձակումը: Հարուածողը, իր ձեռները աւելի ազատ շարժելու նըպատակով, գետին է գցում իր շապկի օսլայած թեքերը: Հանդիսատես գիւղացիներից մէկը իսկոյն վազում է և ակնածութեամբ վերցնելով այդ թեքերը՝ ձեռքին բռնած սպասում է, մինչև որ հանդարտուի «աղա ակցիղնին», ապա ստրկական խոնարհութեամբ մատուցանում է օսլայած թեքերը ըստ պատկանելոյն...

Պատմողը զարմացաւ, երբ ես ասացի թէ տուժողը իրաւունք ունէր գանգատուելու ակցիղառուի ապօրէն գործողութիւնների համար: Այդ խուլ անկիւններում օրէնքի վարկը իհարկէ գցում են նկարագրած տիպի պարօնները:

Փոշին ճանապարհի վրայ աւելի մեծ չափեր էր ստանում. մեր առջևից գնում էր «քոչը»: Թուրքեր էին. ասենք, տեղացի քիւրդերն էլ քիչ են տարբերւում թուրքերից. շիա կրօնը և պարսկական բեթիմի դարեւոր ազդեցութիւնը ի մի են ձուլել տարբեր ցեղական ծագում

ունեցող այդ մահմէդականներին. քիւրդերը մոռացել են իրանց լեզուն, տարազը և դառել են շրջապատող թուրքերի նման՝ շիա մուսուլմաններ։ Կանայք, տղամարդիկ, ծեր, երեխայ, բեռնաբարձ ձիեր, եզներ ու գոմէշներ, խումբ-խումբ արջառ, ոչխար, շներ—այդ բոլորը մի խառնիճադանջ բազմութիւն էր կազմում։ Աւելի կեղտի, չարքաշութեան, ծայրայիտ անկուլտուրականութեան տպաւորութիւն էր թողնում այդ քոչը, բան բանաստեղծական հրապոյրներ պարունակում։

Վերջապէս դուրս եկանք այդ ժխտից, որ լքնում էր օդը փոշով, մարդկանց հարայհրոցով ու ճիչով, շրներին հաջոցով և տաւարի բառաչով։ Ճանապարհը դառնիվայր պտոյտներով իջնում էր Կորիսի գետի հովիտը։

Հեռուից երևաց գետի միւս ափում, հարթ դաշտավայրի վրայ փոքրիկ նոր Կորիսը, որ միայն այս տարի դաւառական քաղաք լինելու պատիւն ունեցաւ Գետի ձախ ափին հին Կորիս գիւղն է։ Նրա յետևից սարը բարձրացել է ինչպէս մի պարիսպ մի շարք կոնաձև աշտարակներով։ Շաքարի գլխի նման կանգնած այդ բուրգերը ընդթեան մի խաղ է, առաջացած շատ պարզ պատճառներից. անձրևի կաթիլները, թափուելով փխրուն հողի շերտերի վրայ, պոկել են ուտարել աւելի թոյլ կպած մասնիկները, և մնացել են ժայռի կտորների տակ պաշտպանուած շերտերը։ Այժմ էլ կարելի է նկատել հողային կոնաձև սիւններից միջանիսի գլխին գլխարկի նման դրած քարի մեծ կտորները. ժամանակի ընթացքում այդ քարէ գլխարկներն էլ կ'ընկնեն, ինչպէս արդէն ընկել են շատ սիւնների դադաթներից, և աւելի արագ առաջ կը դայ անձրևի կաթիլների աւերիչ դերը. կը մաշուեն, կը քերուեն, կը փոքրանան այդ կոնուսները։

Այդ հողային բուրգերի մէջ ծակուած են խորշեր, որոնք այժմ էլ ծառայում են իբրև ընակարան, խոտանոց։ Անշուշտ այդ այրերից շատերը ընական են, սակայն կան և մարդկանց ձեռքով փորուածներ։ Միջանիսի մուտքը

այնքան բարձր է գեանից, որ պէտք է սանդուխներով բարձրանալ:

Արհաւիրքներով լի մահմէդական բռնութեան տարիներում այդ ծակերը կամ «քարատակ»-երը հայերի համար եղել են թաղնուելու տեղեր. պարանի սանդուխներով էին նրանք բարձրանում ապաստանելու այդ տեղերը և իրանց յետեւից վերաջում սանդուղքը և այդպիսով կտրում գեանի հետ հաղորդակցութիւնը:

Քիչ սև օրեր չեն տեսել Սիւնիքի հայերը հիւսիսից խուժած լազերից, արեւմտքից ասպատակող օսմանցիներից և հարաւից հրով ու սրով յարձակուող պարսիկներից: Բնիկ քիւրդ և թաթար ցեղերն էլ գայլերի նման գիշատում էին այդ թշուառ հօտը: «Ծակերը» քիչ օգնեցին հային. նա մտածեց Դաւիթ-բէգի ժամանակ սրի ուժով բարուոքել իր անտանելի կացութիւնը, սակայն այդ փայլուն փորձըն էլ խեղդուեց մահմէդական ծովում, ինչպէս անօդնական լուղորդի ջանքերը վիթխարի ովկիանոսի անվերջ ալիքների մէջ:

(Յը շարունակուի)

Լ. Ս.